

UMDE DİNİ TETKİKLER DERGİSİ

UMDE JOURNAL OF RELIGIOUS INQUIRIES

Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 2 (Aralık/December 2023): 241-260

Postmodern Dinsellikler

Postmodern Religiosities

Mustafa Tekin

Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı

Prof. Dr., İstanbul University, Faculty of Divinity, Department of Philosophy and Religious Sciences,

Sociology of Religion

İstanbul, Türkiye

mtekin7@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6854-3800>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İşlem Süreci / Article Processing

Geliş Tarihi / Date Received: 23 Ekim/October 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 11 Aralık /December 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık /December 2023

Atıf / Citation

Tekin, Mustafa. "Postmodern Dinsellikler". *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 6/2 (Aralık/December 2023), 241-260. <https://doi.org/10.54122/umde.1379969>

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mustafa Tekin).

Yayıncı / Published by

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi/ Nevşehir Hacı Bektaş Veli University

Lisans Bilgisi / Lisence Information

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

Öz

Postmodernliğe evrilen bir dünyanın içinde yaşamaktayız. Modernlikle iç içe olmakla birlikte postmodernliğin birçok tezahürleri bu dönemde izlenebilmektedir. Modernlik dine yönelik daha katı tutumlar takınmıştı. Bu durum bir yandan dinlerin varlıklarını modern söylem üzerinden sürdürebilecekleri, diğer yandan dinin kamusalıktan arındırılması gibi uygulamalarla geçen yüzyılda kendisi göstermişti. Her bakımdan eleştirilere maruz kalan modernliğin yara alan unsurları postmodern mentalite ile çözülmeye çalışılmaktadır. Postmodernlik eski totaliter tutumlara son vermekle birlikte, dini seküler biçimde algılamaya devam etmekte ve daha da ötede dinin kendi özgünlüğü ve tabiatını tahrip ederek yoluna devam etmektedir. Bu aslında dinin içini boşaltmak şeklinde tanımlanabilir. Bu makale, postmodern yaklaşımın nasıl bir dinsellik öngördüğünü örneklerle analiz etmeyi hedeflemektedir. İtikat, ibadet ve gündelik hayatta postmodernliğin nasıl bir dinsellik formu oluşturduğu ele alınmaktadır. Modernitenin hâkim olduğu geçen yüzyıldaki dine daha sert yaklaşımlara göre dine yönelik tutum postmodern dönemde daha esnek hale gelmekle birlikte dinin eski otoritesini ve bütünlüğünü kaybettiği gözlemlenmektedir. Bu bağlamda Tanrı-insan ilişkisi de değişmiş görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Postmodernizm, Din, İslâm, Öznellik, Dini tecrübe.

Abstract

We live in a world evolving into postmodernity. Although it is intertwined with modernity, many manifestations of postmodernity can be observed in this period. Modernity took more rigid attitudes towards religion. This situation showed itself in the last century with practices such as the ability of religions. To continue their existence through modern discourse on the one hand, and removing religion from the public sphere on the other. Elements of modernity, which has been criticized in all respects, are tried to be resolved with the postmodern mentality. Although postmodernity puts an end to the old totalitarian attitudes, it continues to perveive religion in a secular way and furthermore continues on its way by destroying the originality and nature of religion. In fact, this can be defined is emptying religion. This article aims to analyze with examples what kind of religiosity the postmoddrn approach envisages. It is discussed how postmodernity creates a form of religiosity in creed, worship and daily life. Although the attitude towards religion becomes more flexible in the postmodern period, it is observed that religion has lost its former aauthority and integrity. In this context, the God-Human relationship also seems to have changed.

Keywords: Sociology of Religion, Postmodernism, Religion, İslâm, Subjectivity, Religious Experience.

Giriş

İçinde yaşadığımız zaman diliminden yakın tarihi geçmişe doğru kısa bir göz atış bile, çok farklı toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel değişimler içindeki etkin konumuyla dini önümüze getirmektedir. Hakkındaki tüm iddia, spekülasyon ve tartışmalara rağmen bugün insan hayatındaki konumu ve yarattığı tartışmalarla din hâlâ canlılığını korumaya devam etmektedir. Bu süreç dikkatle takip edildiğinde hem dinin aldığı farklı pozisyonları hem de dinin etkinlik düzeyini izlemek mümkündür. Zaten hızlı değişimler çağını yaşadığımız şu zaman dilimi birtakım belirsizlikleri beslediği gibi geçmişten bu yana tekrar edilen yargıların; özellikle dine yönelik yargıların yeniden sorgulanmasını zorunlu kılmaktadır.

Diğer yandan bu hızlı değişimler geçmişten farklı olarak “yeni dinsellik” biçimleri ortaya çıkarmıştır. Bu durum gerek itikat gerekse ibadet ve gündelik hayatı kapsayacak derecede geniş bir ölçekte kendisini göstermektedir. Bu yeni dinsellik biçimlerinin

çözümlemesi ve arka planlarında onları besleyen düşünsel, sosyal, ekonomik, siyasal dinamikleri çözümlenmek dinin geleceğe dair projeksiyonunda daha çok önem kazanmıştır. Bugün bilhassa genç nesilde yeni arayışlar, ilgisizlik ve kurumsal dine güvensizlik şeklinde gündeme gelen tartışmalar yeni durumu çözümlenmenin zarureti bize göstermektedir.

Bu makale böyle bir sorunsal arka plandan hareket ederek bir çözümleme yapmayı hedeflemektedir. İçinde yaşadığımız zaman diliminin postmodern bir evreye denk geldiği iddiasıyla hareket eden çalışmamız, birtakım göstergeler üzerinden postmodern dinselliklerin içerimlerini yoklamak, formları üzerinden içeriklerini çözümlenmek ve bu tür dinselliğe hayatîyet kazandıran düşünsel ve sosyal arka planları ortaya koymak istemektedir. Bu sebeple makalemiz “post/modern dinsellik”ler şeklinde tesmiye edilmiştir. Fakat postmodern dinsellik formlarına geçmeden önce operasyonel olarak konumuzla bağlantıları içinde postmodernliğin temel niteliklerini ve postmodern din anlayışını kısaca analiz etmek istiyoruz.

1. Premodern, Modern ve Postmodern

Sistemin garantörlüğü ve güvenliğini Tanrı'nın sağladığı premodern dönem, insanın ve evrendeki tüm eşyanın konumlarını da belirginleştirmişti. Bu sebeple insanlar evrende konum ve rollerine dair bir belirsizlik yaşamadıkları gibi, risklerin üstesinden de Tanrı fikri ile gelmeye çalışmaktaydılar. Aşkın uzantıları ile dikkat çeken insanın tarihsel hikayesi Tanrı'dan başlayıp Tanrı'da son bulacak bir anlatı ile sunulmaktaydı kutsal kitaplarda. Dünya hayatı ise insan için bir “düşüş”ü tanımlarken, aynı zamanda ona kendisini gerçekleştirme imkânı sunabilecekti. “Düşüş” kavramını Hristiyanlık insanlığın ebedi günahı mitosuna çevirerek bir teoloji inşa ederken, İslâm da insana hatasını telafi edecek ve yeniden yükselişin imkânlarını sunacak bir kelâmı ortaya çıkmaktaydı. Açıkçası modernlik insanın yüzyıllardır yüklenmiş olduğu “ebedi günah” yükünden kurtulma ve bir normalleşme çabası olarak da kendisini takdim etmiştir. Fakat postmodernliğe doğru evrilen bu süreç, bugün insanın “aşkın” ile bağlantılarını sorunsallaştıran ve ona karşılığı imkânsız yükler yükleyen bir başka “günah”a dönüşmüş görünmektedir.

Tam da bu sebeple, insanlık tarihinde farklı kırılma noktaları bulunmakla birlikte, içinde yaşadığımız hayatı derinden etkileyen en belirgin kırılma ve paradigma değişiminin modernlikle birlikte başladığını söylemek mümkündür. Hiç kuşkusuz modernliğin üzerine dayandığı önemli sacayaklarından birisi olan bireyselleşme, insanın kendi anlam ve hedefini

kendi içkinliğinde buluşunu tanımlarken, sekülerleşme bu anlam, hedef ve sınırları “dünya”ya referans vererek belirlemektedir. Rönesans ile birlikte uç vermeye başlayan hümanizma, insanın bireyselleşmesine giden süreci belirlemesi ve olgunlaştırması bağlamında düşünülmelidir. Bilindiği üzere hümanizmanın iki temel niteliği vardır. Bunlardan ilki, insanın en üst otorite kabul edilmesi; dolayısıyla Tanrı’nın insan üzerindeki otoritesinin sonlandırılmasıdır. İkincisi de, buna bağlı olarak ahiret anlayışının kaybolması ya da flulaşmasıdır. İnsanın en üst otorite olarak kendisini görmesi ile kendi anlam ve hedefini belirlemesi arasındaki geçişliliğe dikkat çekmeliyiz. İnsanın gerçek anlamıyla modern olabilmesi, kendisini belirleme kapasitesinde içerilmektedir. Dikkat çekilmesi gereken bir diğer nokta da, sekülerleşme üzerinden, dünyanın yegâne hedef haline gelmesi ile ahiretin silikleşmesi arasındaki geçişliliklerdir.

Bu, öncelikle Tanrı’nın yerine insanın ikame edildiği bir süreci tanımlamaktadır. Modernlikle birlikte kendisini gösteren ontolojik değişim ve kırılma insanı özne olarak öne çıkarmaktaydı. Fakat bu insanın Tanrı’dan bağımsızlaşarak onu kendisini hem kendi hem de evren üzerinde nihai karar verici olarak konumlandırması anlamına gelmekteydi. Nitekim “Blumenberg’e göre, modern benlik kendisini Tanrı’ya ya da geleneğe müracaat etmeksizin olumlar veya yaratır. Bu, bilim, mühendislik ve teknolojiye kadar sanatta da yaratıcı olan, moderniteye uyan ve moderniteyi kültürel yaratıcılık açısından pozitif değere sahip olan bir şey olarak gören Faustçu ve Protheusçu benliktir.”¹ Descartes’tan Kant’a ve daha sonraki isim ve süreçlere kadar bu anlayış daha fazla kurumsallaşmıştır.

Aslında Hümanizm temel bir zemin olarak işlev görürken, daha sonra belirginlik kazanacak olan “birey” kavramı postmodernliğin “öznel ben”ini beslemiştir. Modern mentalite açısından yaklaşıldığında, bireyselleşme ve sekülerleşmenin bunun önemli bir enstrümanı olduğu dile getirilmelidir. Çünkü premodern döneme göre değişen Tanrı-insan ilişkisinde, insanın yeni bir pozisyonu üstlenmesi sebebiyle dünyadaki yatay (yani insan-insan ve insan-tabiat) ve dikey (Tanrı-insan) ilişki biçiminde değişmesi gerektiği anlaşılacaktır. Birey bu anlamda modern dönemde kendisinden yüksek beklenti oluşturulan bir profildir. Postmodern duruma evrilince, “birey”in kimi içerik değişimleriyle birlikte “öznel ben”e dönüştüğünü görmekteyiz. Birey burada insan türünün bütününe ait anonim

¹ Robert Hollinger, *Postmodernizm ve Sosyal Bilimler-Tematik Bir Yaklaşım*, çev. Ahmet Cevizci (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005), 69.

ortak niteliklere; bir başka deyişle, insan kategorisine atıfta bulunurken, “öznel ben” somut olarak her insanın birbirinden bağımsız somut kendiliğine işaret etmektedir. Bu durum aslında her bir “ben”in mikro Tanrı olarak görünürlüğü şeklinde de ifade edilebilir. İşte postmodern dinsellikler bu “ben”in etrafında kendi teoloji ve pratiğini yaratarak var olmuştur.

Postmodernlikle birlikte “öznel ben”in merkezi bir konuma yerleşmesi sonucu insan kendisinden başlayarak ve kendisine göre evreni anlamlandırmaya başlamıştır. Buna göre insana dışarıdan verilen bir anlam olmayıp, anlam(lar) süje tarafından yaratılmaktadır. Bunun birkaç boyutta analiz edilecek sonuçları olduğunu görmekteyiz. İlkin, bilmenin sınırları süjenin sınırlarına indirgendiği için bilgi ya da yargının öznel arası bir geçerliliği söz konusu değildir. Bir başka deyişle, herkesin doğrusu kendisinedir. İkincisi, bu durum bir görelilik yaratmaktadır. Üçüncüsü, insana verilen dışarıdan anlamın olmaması, söz gelimi; insana peygamberlerle, din ve Tanrı tarafından gönderilen hakikatleri sorunsallaştırmakta; hatta bunu insana yapılan bir şiddet saymaktadır. İslâm gibi klasik ve kurumsal dinler, nübüvvet, kitap vb. ile insana dışarıdan verilen (içeride karşılıklar bulmakla birlikte) ve insanın uyması beklenen normları ve perspektifi içermektedir. Fakat postmodern dinselliğin bu bağlamda en temel niteliği meşruiyeti ve normlarını bilhassa insanın sübjektivitesinde bulmasıdır. Dördüncüsü, öznel benin yükselişle birlikte insanın duygu dünyası merkezileşmekte ya da öznel ben dış dünyayı ve insanları tamamen duygularıyla dolayımaktadır. Nitekim postmodern dönemde “psikoloji” ve “psikiyatri”nin yükselişinin belirtilen nokta ile ilintisi bulunmaktadır. Burada insanların incineceği duygu eşikleri yeniden belirlenerek “önemli olan sizin duygularınız” fikri sürekli işlenmektedir. Nitekim gündelik hayatta gerek duygu gerekse bilgi ve rasyonelite olarak sübjektivitenin merkeze alınması gözlemlenen bir durumdur. Böylece “öznel ben”lerin algıları merkezileşmektedir.

2. Postmodern Dinsellikler

2.1. Dini Tecrübe

Postmodern dinsellik bağlamında ilk başta analiz edilmesi gereken başlık; öznel dini tecrübenin din anlayışlarında merkezileşmesidir. Bilindiği üzere Glock dindarlıkta beş boyut ayırt etmektedir. Bunlar; dini tecrübe, ayinsel (ibadet), ideolojik (inanç), bilgi ve dini

kanaatlerin etkileme boyutu şeklinde formüle edilmektedir.² Dini tecrübe, sübjektif bir deneyimlemeye dayanmakla birlikte dindarlık içinde bir yer teşkil etmektedir. Fakat son dönemlerde belki hermenötik çalışmalarının da artmasıyla birlikte dini tecrübe farklı bir anlam kazanmıştır. Hatta dini tecrübeyi diğer boyutlara önceleyen dindarlık ve/veya yorumlar bile söz konusudur. Bu bağlamda İranlı düşünür Muhammed Müctehid Şebusteri'yi örnek verebiliriz. O, Tanrı-insan ilişkisine dair yaklaşımını “yeni kelâm” kavramıyla sunmaktadır. Yeni kelâm ise insan hakları etrafında bir teoloji inşa etmektedir.³ İnsanı merkeze alan Şebusteri'ye göre, “insan haklarının mahiyeti dindışıdır; din karşıtı değil. Bu içeriğin dindışı olmamasının anlamı, insan haklarına göre insan olmanın ne anlama geldiğinin insanların kendisine bırakılmış olmasıdır...İnsan haklarında bu işin son başvuru noktası insan akli ve vicdanıdır.”⁴ Şebusteri yeni kelâm görüşünde dini tecrübeye merkezi bir konum verir görünmektedir. Dolayısıyla Tanrı meselesi insanın kendisinden hareketle incelenebilecek ve Tanrı'nın insanın insanlığının bir tahakkuk şartı olarak ele alınabilecektir.⁵ Şebusteri dini tecrübeyi kıstas aldıktan sonra, bunlarla uyumlu olan bilgi ve amelleri, dini bilgi ve amel olarak isimlendirmektedir.⁶ Şebusteri'nin ifadeleri dikkatle incelendiğinde burada teolojiden antropolojiye geçişin güzergâhları ve damarları görülebilecektir.⁷

Dini tecrübe dışında dindarlığın itikat, ibadet, sosyal hayat gibi boyutları özellikle dini norm ve ilkelerin belirleyiciliği üzerinden yansımalarını göstermektedir. Dini tecrübe ise kişinin dinle kurduğu iletişimin ardından yaşadığı deneyim ve duyguların hepsini ifade etmektedir. Bu yönüyle sübjektif bir içerik taşımaktadır. Elbette dini tecrübe, dindarlığın diğer boyutlarını tamamlayıcı bir özelliğe sahiptir. Fakat insanın dine dair deneyim ve tecrübesi “özel” ve “sübjektif” nitelik taşıdığı için merkezileştirilmesi bir objektifliği yansıtmaz. İşte postmodernlik öznel olanı merkeze aldığından genel dine dair normları değil, bizzat öznel benin sübjektif dini anlayışını geçerli kabul etmektedir. Diğer yandan postmodern dini yaklaşımdan, dinin diğer boyutları bir genel geçerlik taşımadığı için flulaşmış görünmektedir. Dini tecrübe kişiye özelliği ile tebellür ettiğinden ve tecrübelerin

² Charles Y. Glock, “Dindarlığın Boyutları Üzerine”, çev. M. Emin Köktaş, *Din Sosyolojisi*, ed. Y. Aktay-M.E.Köktaş (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), 254-255.

³ M. Muhammed Şebusteri, *Hermenötik, Kur'an ve Sünnet*, çev. Abuzer Dişkaya (İstanbul: Mana Yayınları, 2012), 254.

⁴ M. Müctehid Şebusteri, *Resmî Dini Söylemin Eleştirisi*, çev. Abuzer Dişkaya (İstanbul: Mana Yayınları, t.y.), 228.

⁵ M. Müctehid Şebusteri, *Hermenötik, Kur'an ve Sünnet*, 307-308.

⁶ M. Müctehid Şebusteri, *İman ve Özgürlük*, çev. Abuzer Dişkaya (İstanbul: Mana Yayınları, 2011), 151.

⁷ Mustafa Tekin, “Muhammed Müctehid Şebusteri”, *Muhafazakar Düşünce* 13/50, (Nisan 2017), 140.

değişebilirliği söz konusu olduğundan din üzerine konuşmak bir yorumdan ibaret olmaya başlayacaktır.

2.2. Yeni Teoloji: Antropoloji

Modern zamanlarda tabii bilimlerin arkasından sosyal bilimler kendisini ağırlıklı olarak göstermeye başlamıştır. Özellikle sosyoloji batılı modern toplumları anlamak/açıklamak üzere devreye girerken, antropoloji de diğer toplumları (batı dışı) anlamak/açıklamak üzere konumlandırılmıştır. Fakat antropoloji, daha sonraki gelişim sürecinde insanın bilimi olarak hacmini genişletmiştir. Böylece insanın kültür üreten bir varlık olarak tarihin derinliklerinden bugüne analizi söz konusu olmuştur. Fakat antropoloji bu insani üretimleri merkezileştirerek meşrulaştırma işlevini kazanmış görünmektedir. Bir başka deyişle, “bir şey insani” ise “hakikat” konumuna oturtulmuş; böylece antropolojik veriler yeni bir teoloji hüviyetini kazanmaya başlamıştır.

Din ve antropoloji arasındaki ilişkiyi çağdaş dönemde analiz etmek bugünün dinselliğini hatta dini yönelimlerini anlamak için önem kazanmıştır. Bir kere insanı kültür üreten bir varlık olarak inceleyen antropoloji gün geçtikçe sosyal bilimler içinde ağırlık kazanmıştır. İlk çıkışında batılı olmayan toplumların (ki batı ve diğerleri ayrımı her zaman işletilmiştir) kültürlerini inceleyen antropoloji, ortaya koyduğu sonuçları itibarıyla “ilerleme” düşüncesini; dolayısıyla Batı’nın ilerlemişliğini onaylamaktaydı. Fakat bugün bir insan kültürü bilimi haline gelmiştir. Bu sebeple birçok ilahiyat araştırmalarında yararlanılması zorunluluk arz etmektedir. Fakat gelinen noktada antropolojiyi teolojinin yerine ikame et(tir)me çabaları dikkat çekmektedir ve burada “bir şey insani ise aynı zamanda doğal ve meşrudur” yargısının üretildiği bir zemin meşrulaştırılmaya çalışılmaktadır. Bir başka deyişle, insanda temelini bulan her şeyin meşruiyeti savunulmaktadır. Dikkat edilirse bu, öznel benin yükselişiyle uyumludur ve aslı itibarıyla postmodern dinsellikler teoloji olarak konumlandırılmaya çalışılır. Esasen klasik dinin teolojisi ile arasında önemli bir farklılık bulunmaktadır. Antropoloji insana ait düşünce ve davranışı onaylayan teoloji olurken, klasik teolojiler insanın her düşünce ve davranışını olumlu görmeyip kötülerden arındırılmasını talep etmektedir. Dolayısıyla antropoloji postmodern dinselliğin üretildiği bir teolojik alt yapıya dönüştürülebilecektir.

Teolojiden antropolojiye geçiş Hasan Hanefi’den örneklenebilir. Hanefi, Allah etrafında dönen bir kültürün modern çağların ihtiyacını karşılayamayacağını belirterek yeni

teolojinin antropoloji olması gerektiğini önermektedir. Hanefi'nin önermesinde içkin hale gelen bu yeni teoloji Allah'ı bu içkinlikte yeniden tanımlıyor görünmektedir. Ona göre Allah bugün kalkınma, özgürlük ve ekmek olup bu temel ihtiyaçlar etrafında tanımlanmaktadır.⁸

Hanefi "Teolojinin antropolojiye dönüştürülmesi gerektiğini söylüyorduk. Antropoloji bir insan bilimidir. Kalkınmakta olan bir ülkede insan bilimi angaje olmuş, yönelmiş veya militan bir bilimdir, yani bir ideolojidir. Aslında ideoloji birçok insan bilimi tarafından, gerçeği yönetmek ve onu insanların aksiyonu ile değiştirmek için meydana gelmiş bir düşünceler bütünüdür. Modern reformculuk bu rolü oynayamamıştır. O, belli bir ölçüde teosantrik bir çerçeve içinde dönüp durmuştur"⁹ derken antropolojiye referans yapmakta; İktbal'in ise insanı canlı ve bağımsız bir "Ben" olarak ortaya çıkarmak için öznelliğe (subjectivite) çağrıda bulunduğunu düşünmektedir.¹⁰

İkinci önemli nokta, genelde din ve özelde İslâm ve Kur'ân-ı Kerim'in antropolojik bir temele dayandırılması, son kertede dinin aşkın ve vahyi boyutunu görmezden gelmektedir. Elbette dinin içinde antropolojik açıdan takip edilecek birçok unsur olabilir. Söz gelimi; kurban ibadeti ya da ritüeli buna örnek gösterilebilir. Fakat meselâ Kur'ân-ı Kerim'i sadece antropolojik bir malzeme olarak okumak belirttiğimiz sorunu ortaya çıkarmaktadır. Esasen modern zamanlardan itibaren dinin aşkın boyutunun sorunsallaştırıldığı görülmektedir. Nitekim sosyolojinin erken gelişme zamanlarında dinin kökenine dair arayışlar bunu göstermektedir. Max Müller ilk dinin naturizm, Edward Taylor animizm ve Durkheim totemizm olduğunu öne sürmüştü. Bunların hepsinin ortak özelliği ise beşerî oluşlarıdır.

Bilhassa modern zamanlardan itibaren dinlerin beşerî kökenlerini öne çıkarma çabalarını görebilmekteyiz. Durkheim birey kadar dinin de toplum tarafından belirlendiğini söylerken, adeta toplumu her şeyin kaynağı olan bir mabud gibi görmektedir. Bu, neticede vahiy kökenli dinleri bir sorunsal haline dönüştürmektedir. Postmodern düşüncede dinlerin insani ve doğal kökenleri daha çok vurgulanma gereği duyulmaktadır. Zira postmodernlik bir yandan insana dışarıdan verilen "hakikat" fikrine mesafeli iken, diğer yandan insan ile Tanrı arasındaki hiyerarşiyi de kaldırmaktaydı. Doğrusu postmodern düşüncede dışarıdan insanın gerçekliği elde edebileceği bir başlangıç noktası olmadığından, her şeyi kendisine referansla tanımlamaktadır. Bugün bunun bariz görüntülerinden birisi antropolojiyi merkeze almaktan mühlhem "din hayattan çıkar" mottosunun temele yerleştirilmesidir.

⁸ Hasan Hanefi, "Teoloji mi Antropoloji mi?", çev. M. Sait Yazıcıoğlu *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23 (1978), 505-516.

⁹ Hasan Hanefi, "Teoloji mi Antropoloji mi?", 517.

¹⁰ Hasan Hanefi, "Teoloji mi Antropoloji mi?", 517.

Meselâ Tayfun Atay'a göre, "teolojik perspektiften bakıldığında hayat dinden çıkar. Yani varlıkların ve eşyanın insanüstü bir etken tarafından yaratılmış olduğu inancı temelinde hayat açıklanır. Bunun en çarpıcı biçimde Ramazan ayında camilerin minareleri arasına asılan mahyalarda göze çarpan 'din hayattır' deyişi yansır. Antropolojik perspektiften ise, tersine din hayattan çıkar. Yani din antropolojik yaklaşımla bir toplumsal kültürel olgu, toplumsallığının bir çıktısı olarak kavranır. Buna bağlı olarak da antropoloji dine yaklaşırken, insanüstü etkene veya onu temsil eden kitaba değil, insana bakar. Yeni ilahiyatın öznesi insanüstü, din antropolojisinin öznesi insandır."¹¹ Burada dine dair yaklaşımda klasik dini anlayışlara göre iki önemli farklılık söz konusudur. Birincisi, dinin kökeninin beşerî ya da toplumsal olduğuna dair bir vurgu söz konusudur. Asıl önemli olan ikincisi ise, antropoloji insani olanın, insana ait olanın temel referans yapılması noktasında bir teoloji mertebesine yükselmektedir. "Atay'ın kitaptaki tartışmaları antropolojik bir zaviyeden din problemini ele almakla birlikte, son kertede Tanrı-insan arasındaki ilişkiye dairdir ve dinin kaynağının toplumsal kültürel olduğu sonucuna ulaşmaktadır."¹²

Bilindiği üzere modernlik ontolojik olarak Tanrı'nın yerine insanı ikame etmişti. Burada insan anonim olarak merkezileşirken postmodern sürece geçildiğinde her bir birey hakikatin kaynağı olarak konumlandırılmıştır. Gerçekliğin sınırlarının süjenin sınırlarına indirildiği bu durumun meşrulaştırımı için "insani" temelde bir referansa ihtiyaç bulunmaktadır. İşte tam da böyle bir noktada antropolojinin yeni bir teoloji olarak postmodernlikte ikamet ettiğini söyleyebiliriz.

2.3. Postmodern Tanrı

Hiç kuşkusuz postmodern dinselliğin takip edilebileceği başlıklardan birisi postmodern Tanrı anlayışıdır. Post/modern tanrı anlayışında birkaç alt problem bulunmaktadır. Öncelikle klasik dinlerde var olan hakikat anlayışının parçalanması, göreliliğin baskın hale gelmesi ister istemez pagan bir kültürü sonuçlamaktadır. Bu durum dinlerdeki bireysel Tanrı tasavvurlarından farklı olarak hem insan hem de Tanrı'nın niteliklerinin değişmesinden kaynaklanmaktadır. Bir kere somut bir özne olarak insanın merkeze gelmesi, özneliliğin yükselmesi ve eşzamanlı olarak Tanrı ile insan arasındaki

¹¹ Tayfun Atay, *Din Hayattan Çıkar-Antropolojik Denemeler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 26.

¹² Mustafa Tekin, "İlahiyatın İnsan Krizi", *Yetkin Düşünce* 2/6 (Haziran 2019), 13.

hiyerarşinin sona ermesi hem Tanrı'yı bir otorite olarak devreden çıkarmakta hem de bireylerin görelî göndermeleri çerçevesinde bir tanrılar panteonu yaratmaktadır.

Tanrı ile insan arasındaki hiyerarşinin sona ermesi sonucu postmodernlerin deyişiyile Tanrı hoş bir adam haline gelmektedir.¹³ Donald Walsch da "Yarının Tanrısı" olarak betimlediği Tanrı yeni içerikler yüklenmekte ve postmodern nitelikler göstermektedir. Buna göre, "Yarının tanrısının insanlara bir şeyin doğrusunu söylemek görevi olmayacaktır."¹⁴ "Yarının tanrısı senden hiçbir şey talep etmiyorum. Dilediğini yapabilirsin; sana özgür irade veriyorum diyecek"¹⁵ ve böylece insan Tanrı'ya sadakati bırakarak özgürleşecektir.¹⁶ Dolayısıyla tanrı ile insan arasındaki bu yeni ilişkinin doğası klasik din, nübüvvet ve Tanrı anlayışını köklü biçimde değiştirmektedir.

Bir kere Walsch'un "Yarının Tanrı tasavvuru, klasik Tanrı tasavvurundan ayrılırken, bunun bireysel ve toplumsal hayatta bazı farklılıklar yaratması tabiidir. Walsch'ın betimlemesinde, insan ve Tanrı kavramlarının ifade ettiği anlam ve içeriklerin deyişmesine paralel olarak insanın Tanrı ile kurduğu ilişkinin de deyiştiği görülmektedir. Zira yarının Tanrısı, Tanrı aşkınlığını ve insana dışarıdanlığını ve hidayet etme vasfını yitirmekte; böylece insan ile Tanrı arasındaki fark mahiyet değıl derece farkına indirgenmektedir. Bu Tanrı doğru ile yanlışı belirtmemekte, insandan görevler beklememekte, hatta insana hizmet ile kendisini konumlandığı anlaşılmaktadır. Burada bireyin Tanrı ile ilişkisinin mahiyetinin bir deyişikliğe uğradığı söylenebilir. Mümkün ve fani bir varlık olarak insanın Mutlak'a olan ihtiyacı sona ermekte ve hakikat bu şekilde anlamını kaybetmekte; neticede insanın tüm talep ve arzularını onaylayan bir Tanrı'ya ulaşılmaktadır.¹⁷

Burada Tanrı meselesi ile de bağlantılı olarak postmodernliğin bir niteliğini daha gündeme getirmeliyiz: Hiper gerçek. Postmodernizm göstergelerin yalnızca kendilerini temsil ettikleri hiper gerçeklik çağına girdiğimizi öne sürer.¹⁸ "Postmodernizmin temel kavramların biri olan hiper gerçek de, gerçek ile gerçek olmayan arasındaki çizginin bulanıklaştığı bir durumu ifade etmektedir ki, burada "hiper" öneki, gerçeğin bir model uyarınca üretilmesiyle ortaya çıkan gerçeğin, gerçekten daha gerçek olduğunu ifade eder."¹⁹

¹³ Ernest Wolf-Gazo, "Postmodernizmin Aydınlanma'yı Eleştirisi", çev. Şefik Deniz, *İslami Araştırmalar* 6/1 (1992), 9.

¹⁴ M. Donald Walsch, *Yarının Tanrısı*, çev. Ebru Sürmeli (İstanbul: Goa Yayınları, 2008), 23.

¹⁵ M. Donald Walsch, *Yarının Tanrısı*, 168.

¹⁶ M. Donald Walsch, *Yarının Tanrısı*, 246.

¹⁷ Mustafa Tekin, "Tanrı İmgesi Üzerine Mustafa Tekin İle Bir Söyleşi", *Çekmece İzu Sosyal Bilimler Dergisi* 4/8-9 (2016), 127.

¹⁸ Nigel Watson, "Postmodernizm ve Yaşam Tarzları", çev. M. Erkan-A. Utku, *Postmodern Düşüncenin Eleştirel Sözlüğü* (Ankara: Ebabel Yayınları, 2006), 52.

¹⁹ Steven Best-Douglas Kellner, *Postmodern Teori-Eleştirel Soruşturmalar*, çev. M. Küçük (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998), 149.

İmajlar ile gerçekliğin birbirine karıştığı bu durum, özellikle ekranların ve sanallığın egemen olduğu içinde yaşadığımız dünyada tecrübe edilmektedir. Bunun sonucunda “imgeler ve kültürel ürünler, artık tek bir gerçekliğe göndermede bulunmazlar, bunun yerine kendi haklarıyla gerçeklikler haline gelmişlerdir.”²⁰

Bu bağlamda “simülasyon” kavramını kullanan Baudrillard, bunu “gerçekliğe kısa devre yaptırılarak göstergeler aracılığıyla yaratılan şey”²¹ şeklinde tanımlar. Böylece gerçeklik göstergeler arkasında kaybolmaktadır. Baudrillard ikonatrlardan bahsederken, onları maceraperest görmektedir. Zira “imgelerle oynanan bu tanrı yaratma oyunu sırasında O’nun zaten ölü bir varlık olduğunu ve resimler aracılığıyla gerçekleştirilen bu yeniden canlandırmanın gerçekte hiçbir şeyi temsil etmediğini; bunun yalnızca bir oyun olduğunu ve bu büyük oyunun öneminin de buradan kaynaklandığını (aynı zamanda imgelerin maskesini düşürmenin tehlikeli bir şey olduğunu çünkü imge ya da maskenin gerisinde hiçbir şeyin bulunmadığını) anlamışlardır.”²² “Dolayısıyla Tanrı da bir hakikatin kaynağı olmaktan çok, “insan” imgeleriyle üretilen bir varlık olur. Artık Tanrı hakikat buyurmaktan uzaklaşmış ve insanın imajinatif olarak ürettiği bir varlık haline gelmiştir.”²³ Burada postmodernizmin iki boyutlu olarak pagan bir kültür ürettiği söylenebilir. Birincisi, her bir bireyin kendi tanrı tasavvurunu kendisi için mutlaklaştırma; çoğul tanrıların üretilmesi anlamında. İkincisi, çoğu zaman gerçeklik ile imaj arasında yaratılan tanrı imgeleri ki, pagan kültür Tanrı imgesi, imajı üzerine kuruludur. Kur’ân-ı Kerim’de ilginç bir şekilde pagan imajlar kastedilerek “onlar, Allah’ın kendisi hakkında hiçbir delil indirmedeği, sizin ve babalarınızın koyduğu isimlerdir...”²⁴ Kur’ân’a göre bunların “kuru bir isimlendirmeden” ibaret olması imajlarının ötesinde bir gerçekliğinin bulunmayışı sebebiyledir. Bir şeyin salt isim olması, onun varlık dünyasında bir karşılığının olmasını gerektirmez.

2.4.Yorum ve Gerçeklik

Bu noktada postmodernizmin üç özelliğine daha konumuz bağlamında değinilmesi gerekmektedir. Birincisi, görelilikle bağlantılı olarak yorumların gerçekliğin yerini almasıdır. Bilmenin sınırlarının süjenin sınırlarına çekildiği postmodern durumda, ister istemez herkes için geçerli objektif bir hakikatten bahsetmenin olasılığı kalmamaktadır. Buna yukarıda

²⁰ Nigel Watson, “Postmodernizm ve Yaşam Tarzları”, 53.

²¹ Jean Baudrillard, *Simulakrlar ve Simülasyon*, çev. Oğuz Adanır (Ankara: Doğu Batı, 2005), 50.

²² Jean Baudrillard, *Simulakrlar ve Simülasyon*, 19.

²³ Mustafa Tekin, “Postmodernizmin Din Sorunu”, *Milel ve Nihal*, 12/2 (2015), 17.

²⁴ en-Necm, 53/23.

değınmiştık. Bunun sonucu olarak her bir yargının yorumuna dönüştüğü ve yorumun da gerçekliğın yerine inşa edildiğı bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Eagleton'un tabiriyle, "her şeyin bir yorum haline geldiğı iddiası da dâhil olmak üzere her şey bir yorum haline gelecektir ki, yorum fikri öbür alternatiflerin tümünü iptal edecek ve her şeyi olduğu gibi bırakacaktır."²⁵ Bir başka deyişle, her şey bir yorumuna dönüşeceğiinden bir gerçeklik kaybı yaşanacaktır.

Esasen din ve dinsellik açısından burada iki önemli sonuç izlenebilmektedir. Birincisi, gerçeklik ya da doğruluk bir anlamda kendine göndermeli hale gelecektir. Yani ortaya konulan doğru"luk yargısı, onu ortaya koyan öznel ben ya da grubun kendisine referansı ile mümkün olacaktır. Dolayısıyla "öznelliğın nesnellikten ya da doğrunun (ya da hakikatin) yanlıştan ayırt edilmesi sorunsalı, bundan böyle bir yöntem sorununa değil, genel olarak linguistik bir cemaatin ortak kavrayışına gönderme yapan bir anlamlılık sorununa dönüşecektir. Bu bağlamda doğru düşünce ve hakikate özgü içkin bir güç yoktur; bilgi sistemleri ancak kendi gelenekleri konteksinde değerlendirilebilir."²⁶

Bunun din açısından doğrudan sonucu, herhangi bir dini hakikat olarak ilan etmek artık imkânsızlaşır. Özellikle tüm insanlık için genel geçer hükümler olduğu düşünülen yargılar postmodern mentalite içerisinde kendilerine yer bulamazlar. Bu minvalde düşünüldüğünde, söz gelimi; "Allah yanında yegâne dinin İslâm olduğu" şeklindeki yargı bir hakikat iddiası olarak postmodern filitrelele takılmaktadır. Aynı şekilde din insana dışarıdan verilen bir "hakikat" olduğu için de sorunsallaşmaktadır. Böylece din açısından ortaya çıkan yargıların hepsi postmodernlik açısından bir yorumdan ibaret olup, diğer yorumlarla yan yana bir şekilde eşitlenmiştir. Bunların Tanrı tarafından söylenmiş olması bu durumu değiştirmez.

İkinci önemli nokta, postmodernizmin bütünsellik ve kapsayıcılığı gözetmemesidir. Hatta tam tersine tikellik, parçacılık, görelilik, anlıksallık, belirsizlik, istikrarsızlık ve kaos öne çıkmaktadır. Postmodernizm din başta olmak üzere dünya ve eşyaya dair tutarlı ve bütünlüklü açıklamalar yapılmasını beklemediğı gibi bunun tersine bir tutumu teşvik etmektedir. Bu bağlamda, "postmodernizmin, hepsi de tarihe bir tutunumluluk ve inandırıcılık duygusu dayatmaya çalışan modernliğın üst anlatılarına (bilim, din, felsefe,

²⁵ Terry Eagleton, *Postmodernizmin Yanılsamaları*, çev. Mehmet Küçük (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999), 27.

²⁶ Müslüm Turan, *Postmodern Teori* (İstanbul: Oniki levha Yayınları, 2011), 137.

hümanizm, sosyalizm, feminizm vb.) getirdiği eleştiri ve bunları reddedişi dikkatlerimizi tümelleştirmelerden uzaklaştırarak yerel bilginin tikelliğine yönelmemizi sağlar”²⁷ Bu açıdan hiçbir şeyin bütünsel ve tutarlı anlamı olmayıp, anlam üretilir. Harvey’in belirttiği gibi, postmodernistlerin tabiriyle dünyanın bütünsel bir gösterimini beklemek, onu bütünsellik olarak resmetmek ümitsiz bir durumsa, dünya ile ilişkimizde tutarlı ve anlamlı biçimde davranmayı nasıl bekleyebiliriz? Postmodernizme göre, tutarlı gösterim ya da eylem ya baskıcı ya da hayali olduğuna göre bütünsel bir projeye bağlanmayı aklımızdan bile geçirmemeliyiz.²⁸

Bu bağlamda düşünüldüğünde genelde evrensel dinler, özelde ise İslâm kendi içinde bütünsel ve kapsayıcı bir bakış açısı taşımaktadır. Meselâ; İslâm açısından merkezi kavramın “tevhid” olduğu düşünüldüğünde, tüm evrenin ve varlık dünyasının tek bir Allah etrafında anlam kazandığı ve buna göre açıklandığı bir dünya görüşünden bahsetmiş olmaktadır. Burada hem tevhid kavramının özel olarak ifade ettiği ve referansta bulunduğu varlık dünyası hem de dini söylemin bütünsel doğası postmodernlerin tabiriyle bir “meta anlatı”ya dönüşmekte ve bir reddin konusu olmaktadır.

Postmodernlikte hakikat parçalandığından, bütünlüklü bir hakikat algısı yoktur. Dolayısıyla insana dışarıdan verilen bir hakikat olmadığından insanın eşyaya dair yargıları (yani sübjektif yorumlar) kendisi için hareket noktası olmaktadır. Böylece özne benin kendisinden hareket ederek oluşturduğu yorumların bir hayat tarzı olarak din gibi işlediğini söyleyebiliriz. Çok genel anlamda din bir hayat tarzıdır ve bunun nereye dayanarak kurulduğu önemlidir. Postmodernlik her “öznel ben”in kendisi için kurduğu tarzını merkezileştirmektedir. Hatta insana dışarıdan verilen evrensel gerçeklik formlarının hepsini bir şiddet olarak varsaymakta ve klasik “dini” formla postmodern mentalite içerisinde “bence”leşerek objektif arka plan ya da zemin boşaltılmaktadır.

2.5. Din ve Bütünsellik

Burada postmodernizmin bir üçüncü niteliği olan kolaj devreye girmektedir. Kısaca bir derlemeyi ifade eden kolaj, postmodernlik söz konusu olduğunda birbirinden farklı paradigmalara ait öğeleri aynı zeminde bir araya getirmeyi tanımlamaktadır. Tutarlı bir bütünlükten yoksunluk, farklı paradigmalardan renkleri, ritüelleri, düşünceleri bir araya

²⁷ Mike Featherstone, *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*, çev. Mehmet Küçük (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996), 68-69.

²⁸ David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, çev. Sungur Savran (İstanbul: Metis Yayınları, 1999), 68.

getirmeyi imkân dâhiline sokmaktadır. Bunun postmodern dinsellik açısından yansıması ise, farklı dinlerin ibadet, ritüel, inançlarını aynı bedende ve zeminde buluşturulmasıdır. Böylece namaz, yoga, mum yakma vb. farklı dinlerin ritüel ve ibadetleri bir araya gelebilmektedir. Burada “birey, ayrıksı bir kişiliği ve potansiyel karışık bir kimliği olan, teğel teğel sökülen yamalı bohçadan ibaret bir personadır. Kendini yan yana duran, birbiriyle uyumsuz bir mantıklar çokluğunun, kalıcı bir çözüme veya uzlaşmaya ulaşma imkânı olmadan sürekli hareket edişine bırakmıştır.”²⁹ İçinde yaşadığımız dünyaya daha dikkatli bakışla, dine ait sembollerin referansta buldukları yaşam tarzlarının giderek flulaştığını görmekteyiz ki, bu semboller giderek daha folklorik bir niteliğe bürünmektedir.

Tam da bu noktada postmodernliğin her şeyi bir kültüre dönüştürmesini de hatırlamalıyız. Nitekim “zamanımızda her şeyin kültürel hale gelmesi ve dolayısıyla herkesin kendi kültür dünyasında yaşamasının veya kendi yaşam tarzını bir kültür dünyasına dönüştürmesinin haklılaştırımı postmodernitenin temel özelliklerinden biri olmuş oluyor”³⁰ Kültüre dönüştürme özelde dinin temel iddialarından vazgeçerek folklorik bir hale gelmesini ifade etmektedir. “Görüleceği üzere, burada postmodernitenin her şeyi bir kültüre dönüştürmesi söz konusudur. Yani gerek din, gerek ideoloji ve gerekse tüm fikri bütünler bir kültüre indirgendiği taktirde postmodernite içinde yer alabilmektedir.”³¹

Burada din ve özelde İslâm açısından iki önemli sonuç izlenebilir. İlki, postmodern mantık açısından İslâm tamamıyla bir kültür dünyasına kendisini dönüştürmelidir. Dolayısıyla tüm iddialarından vazgeçerek salt bir kültür olarak insan ve toplum hayatında ikamet etmelidir. Böylece bir “kültür dini” haline gelecek olan İslâm, insanı ve toplumu dışarıdan dolayımlayacak niteliğini bırakmak durumunda kalacaktır. Elbette tüm dinlerin olduğu gibi İslâm’ın da kültürel boyutları vardır ve tarihsel süreç boyunca bir kültür de üretmiştir. Ancak salt kültürel öge haline gelmek, neticede “religion” anlamından oldukça kayıp yaşamak demektir. Böylece “postmodernizm, bağ anlamına gelen religio olarak dinin bizzat özünü ya da herhangi bir tanımını temelden yoksun kılar.”³²

²⁹ Pauline Marie Rosenau, *Post-Modernizm ve Toplum Bilimleri-İçe-bakışlar, İçeri-dalışlar, İçeri-saldırılar*, çev. Tuncay Birkan (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2004), 90.

³⁰ Ali Yaşar Sarıbay, *Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), 9.

³¹ Mustafa Tekin, “İslam’ın Postmodern İmkânı”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/10 (Kasım 2000), 568.

³² Anderson, Pamela Sue, “Postmodernizm ve Din”, çev. M. Erkan-A. Utku, *Postmodern Düşüncenin Eleştirel Sözlüğü*, ed. S. Sim (Ankara: Eabil Yayınları, 2006), 59.

İkincisi, din ve özelde İslâm bir indirgemeye maruz kalmaktadır. Zira özellikle İslâm gibi insan ve toplum hayatını kuşatıcı olan bir din, hacmi küçülerek tanımlanmaya başlar ki, bu modern dönemde de izlenen bir durumdur. Nitekim Lyon'a göre, "eski problem yine ortaya çıkıyor. Din hem başka bir şeyin yansıması derekesine düşürülüyor hem de eski moda fonksiyonalist bir ele alış tarzı olarak görülen şeyle uzlaştırılıyor. Dini kendi gerçekliği içerisinde bir fenomen olarak tanımadaki eski zorluk çağdaş tartışmalarda yeniden su yüzüne çıkıyor."³³

Bir yandan postmodernizmin getirdiği merkezsizleşme, diğer yandan indirgeme ve hacim küçülmesi son kertede "anlam" problemini bütün gücüyle hissettirmektedir. Bu bağlamda "postmodern dünya anlamdan yoksundur; postmodernite teorilerin boşlukta süründükleri, güvenli herhangi bir limana demirledikleri bir nihilizm evrenidir."³⁴ Çünkü bir anlamı ya da yargıyı dışarıdan onaylayacak "başlangıç noktası" bulunmamaktadır. Bu ise nihayetinde dinlerin söylemlerini boşa çıkardığı gibi, "doğru" ve "yanlış"ları imkânsızlaştırmaktadır.

Esasen din insanlığın başlangıcından bu yana bir gelenek oluşturmaya önem verir ve tarihte yerleşik anlamları ikâmet ettirmeye çalışırken, postmodernlik tam tersine bu yerleşik anlamları çözümlenerek istikrarsızlığı beslemektedir. Bu açıdan modernizmin gelenek tutmayan niteliği, postmodernlikte sanki daha da derinleşmektedir. Neticede "yapıbozum metafizik varsayımların sorgulandıkları, sergilendikleri ve marjinalleştirildikleri bir müdahale stratejisi olarak betimlenebilir."³⁵

Tüm bunların sonucunda daha önceden varolan dinin otoritesinin sona erdiğini söyleyebiliriz. Esasen bütünüyle otorite fikrini reddeden postmodernizm ile birlikte Tanrı ile birlikte din adamlarının otoritesi sonlanır, hiyerarşiler kaybolur. Connor'ın deyişiyle, "postmodern teori hiçbir kenarı, hiyerarşisi ve merkezi olmayan, ama gene de her zaman varlık kazanmasını istediği bir kültürel heterotopi görüşüne izin verir. Bu öyle bir teoridir ki, yayılan bir kapsayıcılık ya da yaysama içinde, kendi otoritesiyle otoriteyi reddeder, her yerde

³³ David Lyon, "Din ve Postmodern: Eski Problemler, Yeni İhtimaller", çev. Mustafa Tekin, *Bilimname*, 20/1 (2011), 210.

³⁴ Douglas Kellner, "Toplumsal Teori Olarak Postmodernizm: Bazı Meydan Okumalar ve Sorunlar", çev. Mehmet Küçük, *Postmodernite Versus Postmodernite*, ed. Mehmet Küçük (Ankara: Vadi Yayınları, 2000), 376.

³⁵ Barry Smart, "Postmodern Toplum Teorisi", çev. Mehmet Küçük, *Postmodernite Versus Postmodernite*, ed. Mehmet Küçük (Ankara: Vadi Yayınları, 2000), 328.

onun önüne geçer.”³⁶ Anlaşılacağı üzere postmodernizm paradoksal bir tavır içinde ve örtük olarak bu otoriteyi kullanmaktadır.

2.6. Tüketim

Hiç şüphesiz günümüz dünyasında postmodern dinseliliğin en önemli görüngülerinden birisi tüketimdir. Postmodernizm, küreselleşme ve kapitalizm üçgeninde konum kazanmış olan tüketim, postmodern insanın gündelik âyinsel bir özelliği haline gelmiş görünmektedir. Lyon’a göre, "Postmodern dönüşüm"ün anlamı vuzuha kavuşturulmalıdır. Bir kısım postmodern savunucularının abartılı sözlerine rağmen, postmodernite kavramı modernitenin belli başlı can alıcı dönüşümüne dikkat çekmede iyi servis sunar. Buna esas teşkil edecek şey, bilgi teknolojileri ile tüketici kapitalizmin yayılması gibi iki önemli süreç tarafından sırasıyla teşvik edilen ve açıkça ifade edilen küreselleşmedir. Bu konuda postmodernliğin mevcut olduğunun bir işareti anlamına gelmeyen tam anlamıyla olgunlaşmış bir postmodern durum yoktur.³⁷

Öncelikle tüketim iktisat alanında hem finansal ekonominin hem de büyümenin temel kavramı olarak tanımlanmaktadır. Bunun ortaya çıkardığı sonuçlardan birisi, üretim ekonomisinin ötesinde para yaratılarak neticede gelir adaletsizliğini beslemesi ise, bir diğeri toplumların gelişmişliğinin tüketim üzerinden ölçülmeye başlanmasıdır. Özellikle küreselleşen dünyada neo-liberalizmin hâkimiyetiyle birlikte “tüketim” kavramının teolojik bir anahtar kavram haline geldiği gözlemlenmektedir.

İnsanın geçmişten bu yana hayatını idame ettirmek üzere alışveriş yapması, ihtiyaçlarını karşılaması elbette evrensel bir durumdur. Fakat tüketim bu alışverişin ötesinde bir yaşam tarzı haline gelmesiyle ayrılmaktadır. Bunun doğal bir sonucu olarak alışveriş merkezleri şehrin merkezi yapılanmaları haline gelmiştir. Bunun da ötesinde tüketim bireylerin gündelik ayinsel ritüelleri olarak onları rahatlatan bir işlev de görmektedir.

Nitekim “tüketim kültürünün yeni kahramanları bir hayat tarzını gelenek ya da alışkanlık yoluyla üzerinde düşünmeksizin benimsemekten ziyade hayat tarzını bir hayat projesi haline getirir ve bir hayat tarzı ortaya koyacak şekilde bir araya getirdikleri ürünlerin, giysilerin, pratiklerin, tecrübelerin, görünüşlerin ve bedensel özelliklerin tikelliğinde kendi

³⁶ Steven Connor, *Post-modernist Kültür-Çağdaş Olanın Kuramlarına Bir Giriş*, çev. Doğan Şahiner (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 33.

³⁷ David Lyon, “Din ve Postmodern: Eski Problemler, Yeni İhtimaller”, 216.

bireyselliklerini ve üslup anlayışlarını teşhir ederler. Tüketim kültürü içerisinde modern bireyin sadece elbiseleriyle değil, bir beğeniye dayalı ya da beğeniden yoksun oluşu çerçevesinde yorumlanacak ve sınıflandırılacak evi, mobilyaları, dekorasyonu, otomobili ve diğer faaliyetleriyle de konuştuğunun bilincine varması sağlanır.”³⁸

Burada tüketimin başlı başına bir kimlik sunumu olarak işlediğini görmek zor değildir. Tüketim bir boyutuyla kapitalizmin hızlanan döngüsü ile ilintili iken diğer boyutuyla bütün bir hayat tarzını belirleyecek ölçüde din gibi işlev görmeye başlar. Bu sebeple postmodern dinselliğin önemli bir ritüeli olarak yoğun bir yer işgal etmektedir.

Sonuç

Premodern dönemde din tüm evren için önemli bir açıklama biçimi olarak kapsayıcı, bütünsel bir kategori idi. Fakat modernite ile birlikte “din” açısından ciddi kırılmalar yaşanmaya başlanmıştır. Bir kere ontolojik anlamda Tanrı'nın yerine insanın, epistemolojik anlamda vahyin yerine bilimin merkeziliği özellikle vurgulanmıştır. Diğer yandan dinin kamusal olandan tamamen kopararak özelleştirilmesiyle birlikte din eski merkezi konumunu yitirmiştir. Hatta dinin modern formlara uymaya zorlanmasıyla birleşince dini itikat, ibadet, gündelik hayat üzerinde ciddi baskılar oluşmuştur. Doğrusu 20. Yüzyıl bunların örnekleriyle doludur.

Her ne kadar bazı açılardan kırılma ve kopuşlara imza atmakla birlikte postmodernizm, moderniteyi takip ederek insanın merkeziliğini sürdürmüştür. Fakat modernitenin özeldin açısından eleştirilen unsurlarını gidermek üzere de operasyonlarda bulunmuştur. Bu minvalde içinde yaşadığımız çağda postmodernliğin nitelikleri de gözlemlenmektedir. Nitekim postmodernlik kendi zaviyesinden birtakım dinsellikler oluşturmuştur. Bunlar; insanın merkeziliğinden mülhem öznel ve dini tecrübenin öne çıkması, antropolojinin yeni teoloji olarak konumlandırılışı, Tanrı'nın otoritesinin sona ermesi, Tanrı-insan ilişkisinin değişimi, dinsel bütünlüğün bozulması, tüketimin ayinsel bir nitelik kazanması gibi tezahürlerde gözlemlenebilmektedir.

Bu makalede postmodern dinsellik altı madde üzerinden incelenmiştir. Bilindiği üzere postmodernliğin temel karakteristiklerinden birisi özneliğin yükselişidir. Özneliğin yükselişi dinsellik bağlamında özneye referansta bulunan ya da öznenin başlayan hareketi

³⁸ Mike Featherstone, *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*, 146-147.

imlemektedir. Bunun ilgili yazınlara ve tartışmalara yansıyan ögesi ise dindarlığın farklı boyutları içinde dini tecrübenin öne çıkmasıdır. Hatta kimi zaman dini tecrübenin dinselikle için başat öge haline gelişidir. İkinci önemli nokta, dinlerin teolojilerindeki Tanrı merkezlilik yerine insana dair kültürel öğelerin teolojileştirildiği antropolojik unsurlar dinselikle içermeye başlanmaktadır. Bu, çağdaş antropolojik tartışmalarda daha yoğun şekilde dikkat çekmektedir. Üçüncü olarak, tanrı anlayışının postmodern karakteristikler çerçevesinde yeniden inşasıdır ki, bunun en temel göstergesi klasik dönemde varolan Tanrı'nın otoritesinin zayıflaması ve insanın tanrı ile mahiyet olarak eşitlenmesidir.

Bilindiği üzere postmodernlikte hakikat parçalandığı için yorum ile gerçeklik arası bulanıklaşmaktadır. Hatta daha ileri giderek yorum gerçekliğin önüne geçmektedir. Bilhassa dijitalleşme ve sanallaşma ile bu durum daha bariz hale gelmiştir. Bunu özneliğin yükselişi ile birleştiren dine dair öznel yorumların merkezileştiği görülmektedir. Buna bağlı olarak, parçalanma sonucu dine yönelik holistik bakış açısı kaybolduğundan bugün tüm dünyada tezahürleri rahatlıkla izlenebilen eklektik dini formlar oluşmuştur. İnsan özneliğinin aynı zamanda anlaksal hazları da kapsadığı görülmektedir. Bu minvalde insan için her şey bir tüketimin konusu haline gelmektedir. Artık insan için kimliklendirmenin asli unsuru olarak görülen din konum kaybederken, tüketim hayatın bütününe yayılan bir kimliklendirme aracı olarak dinin yerine ikame olmaktadır.

Tüm bu içerikler çağımızda postmodern dinseliklelerin yaygınlaşmaya başladığı sonucuna bizi ulaştırmaktadır.

Kaynakça/Reference

- Anderson, Pamela Sue. "Postmodernizm ve Din". çev. M. Erkan-A. Utku. *Postmodern Düşüncenin Eleştirel Sözlüğü*. ed. Stuart Sim. 59-66. Ankara: Ebabel Yayınları, 2006.
- Atay, Tayfun. *Din Hayattan Çıkar-Antropolojik Denemeler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım, 2009.
- Baudrillard, Jean. *Simulakrlar ve Simülasyon*. çev. Oğuz Adanır. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 3. Basım, 2005.
- Best, Steven-Kellner, Douglas. *Postmodern Teori-Eleştirel Soruşturmalar*. çev. M. Küçük. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998.
- Connor, Steven. *Post-modernist Kültür-Çağdaş Olanın Kuramlarına Bir Giriş*. çev. Doğan Şahiner. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Eagleton, Terry. *Postmodernizmin Yanılsamaları*. çev. Mehmet Küçük. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999.
- Featherstone, Mike. *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*. çev. Mehmet Küçük. İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1996.
- Glock, Charles Y. "Dindarlığın Boyutları Üzerine". çev. M. Emin Köktaş. *Din Sosyolojisi*. ed. Y. Aktay-M.E.Köktaş. 252-274. Ankara: Vadi Yayınları, 2. Basım, 1998.
- Hanefi, Hasan. "Teoloji mi Antropoloji mi?". çev. M. Sait Yazıcıoğlu. *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (1979), 505- 531.
- Harvey, David. *Postmodernliğin Durumu*. çev. Sungur Savran. İstanbul: Metis Yayınları, 2. Basım, 1999.
- Hollinger, Robert. *Postmodernizm ve Sosyal Bilimler-Tematik Bir Yaklaşım*. çev. Ahmet Cevizci. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005.
- Kellner, Douglas. "Toplumsal Teori Olarak Postmodernizm: Bazı Meydan Okumalar ve Sorunlar". çev. Mehmet Küçük. *Postmodernite Versus Postmodernite*. ed. Mehmet Küçük. 227-258. Ankara: Vadi Yayınları, 3. Basım, 2000.
- Lyon, David. "Din ve Postmodern: Eski Problemler, Yeni İhtimaller". çev. Mustafa Tekin. *Bilimname* 20/1 (2011), 209-228.
- Marie Rosenau, Paule. Post-Modernizm ve Toplumbilimleri-İçe-bakışlar, İçeri-dalışlar, İçerisaldırılar. çev. Tuncay Birkan. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2. Basım, 2004.
- Sarıbay, Ali Yaşar. *Postmodernite, Sivil Toplum ve İslâm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım, 1995.
- Smart, Barry. "Postmodern Toplum Teorisi". çev. Mehmet Küçük. *Postmodernite Versus Postmodernite*. 317-366. Ankara: Vadi Yayınları, 3. Basım, 2000.
- Şebusteri, M. Muhammed. *Hermenötik, Kur'ân ve Sünnet*. çev. Abuzer Dişkaya. İstanbul: Mana Yayınları, 2012.

- Şebusteri, M. Müctehid. *İman ve Özgürlük*. çev. Abuzer Dişkaya. İstanbul: Mana Yayınları, 2011.
- Şebusteri, M. Müctehid. *Resmi Dini Söylemin Eleştirisi*. çev. Abuzer Dişkaya. İstanbul: Mana Yayınları, t.y.
- Tekin, Mustafa. “İlahiyatın İnsan Krizi”. *Yetkin Düşünce* 2/6 (Haziran 2019), 7-26.
- Tekin, Mustafa. “İslam’ın Postmodern İmkani”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/10 (Kasım 2000), 561-575.
- Tekin, Mustafa. “Muhammed Müctehid Şebusteri”. *Muhafazakar Düşünce* 13/50 (Nisan 2017), 127-150.
- Tekin, Mustafa. “Postmodernizmin ‘Din’ Sorunu”. *Milel ve Nihal* 12/2 (Temmuz 2015), 7-24.
- Tekin, Mustafa. “Tanrı İmgesi Üzerine Mustafa Tekin ile Bir Söyleşi”. *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 4/8-9 (2016), 121-129.
- Turan, Müslüm. *Postmodern Teori*. İstanbul: On İki Levha Yayınları, 2011.
- Walsch, M. Donald. *Yarının Tanrısı*. çev. Ebru Sürmeli. İstanbul: Goa Yayınları, 2008.
- Watson, Nigel. “Postmodernizm ve Yaşam Tarzları”. çev. M. Erkan-A. Utku. *Postmodern Düşüncenin Eleştirel Sözlüğü*. Ankara: Ebabil Yayınları, 2006.
- Wolf-Gazo, Ernest. “Postmodernizmin Aydınlanma’yı Eleştirisi”. çev. Şefik Deniz. *İslâmi Araştırmalar* 6/1 (1992), 1-16.